

УДК 93/94-008

DOI 10.69550/3041-1467.5.319883

Роман КУЧЕРЕШКО

аспірант кафедри всесвітньої історії факультету історії і права, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, Україна, індекс 61168 (roman.kuchereshk@hnpri.edu.ua)

ORCID: 0009-0000-0457-2135

Roman KUCHERESHKO

PhD student of the Department of World History, Faculty of History and Law, Kharkiv National Pedagogical University named after H. S. Skovoroda, 29, Alchevskikh Str., Kharkiv, Ukraine, postal code 61168 (roman.kuchereshk@hnpri.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Кучерешко, Р. (2024). Трансформація традиційних ремесел у сімейному підприємстві Слобожанщини в умовах індустріалізації. *Axis Europae*, 5, 15–22. doi: 10.69550/3041-1467.5.319883

Bibliographic Description of the Article: Kuchereshko, R. (2024). Transformatsiia tradytsiinykh remesel u simeinomu pidpriumnystvii Slobozhanshchyny v umovakh industrializatsii [Transformation of traditional crafts in family business in Slobozhanshchyna in conditions of industrialization]. *Axis Europae*, 5, 15–22. doi: 10.69550/3041-1467.5.319883 [in Ukraine].

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНИХ РЕМЕСЕЛ У СІМЕЙНОМУ ПІДПРИЄМНИЦТВІ СЛОБОЖАНЩИНИ В УМОВАХ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

Анотація. Метою статті є дослідження змін, які відбулися в традиційних ремеслах регіону під впливом індустріалізації. Проведено історичний екскурс у формування ремісничої майстерності від VI ст. до н. е. до промислової революції у XIX ст. Визначено наслідки інтенсивних процесів промислового перевороту, які мали місце на Слобожанщині. До них зараховано індустріалізацію, соціальні зміни, зростання економічної цінності регіону, поширення професійної освіти й активний розвиток інфраструктури. Проаналізовано трансформації традиційних сімейних ремесел у процесі адаптації до нових економічних умов на прикладі діяльності родини Терещенків. Важливе місце у статті посідає аналіз основних факторів, які притаманні процесам означених трансформацій. До них віднесено первинну приналежність до ремісничого класу, індивідуальні риси підприємця, які дали змогу організувати підприємство, накопичення земельних наділів, заснування великого бізнесу, інвестиції у підприємницьку діяльність, політичний вплив, меценатство як підвищення соціального статусу родини. Вивчено дію процесів індустріалізації на економіку та соціальну структуру Слобожанщини. **Методологія дослідження.** У статті використано ретроспективний метод, методи теоретичного аналізу, відбору, систематизації та узагальнення. **Наукова новизна статті** полягає у погляді на ремесло та промисли Слобожанщини через історичну призму; фільтрації умов індустріалізації ремісництва через успішну діяльність родинного бізнесу визначних

сімей; систематизація віднайденого матеріалу через історичну ретроспективу. **Висновки.** У результаті проведеного дослідження отримано результати, які виявили особливості трансформації ручних ремесел в автоматизоване підприємство, наслідки переходу від мануфактур та ручної праці до фабрик та заводів; окреслено основні аспекти, які вплинули на успішний перехід від ремесла до промисловості у видатних сім'ях родин промисловців Слобожанщини.

Ключові слова: індустріалізація, Слобожанщина, ремесла, підприємства Слобожанщини, промислова революція.

TRANSFORMATION OF TRADITIONAL CRAFTS IN FAMILY BUSINESS IN SLOBOZHANSKCHYNA IN CONDITIONS OF INDUSTRIALIZATION

Abstract. *The purpose of the article is to study the changes that took place in the traditional crafts of the region under the influence of industrialization. A historical excursion into the formation of craftsmanship from the VI century BC to the industrial revolution in the 19th century was conducted. The consequences of intensive processes of industrial revolution that took place in Slobozhanshchyna have been determined. These include industrialization, social changes, the growth of the economic value of the region, the spread of professional education, and the active development of infrastructure. The transformation of traditional family crafts in the process of adaptation to new economic conditions was analyzed using the Tereshchenko family as an example. An important place in the article is the analysis of the main factors inherent in the processes of these transformations. These include primary belonging to the artisan class, individual traits of an entrepreneur that made it possible to organize an enterprise, accumulation of land plots, establishment of a large business, investment in entrepreneurial activity, political influence and patronage as an increase in the social status of the family. The impact of industrialization processes on the economy and social structure of Slobozhanshchyna is determined. **The Research methodology.** The article uses a retrospective method, methods of theoretical analysis, selection, systematization and generalization. The scientific novelty of the article consists in looking at the crafts and trades of Slobozhanshchyna through a historical prism, filtering the conditions of the industrialization of handicrafts through the successful activity of the family business of prominent families, systematizing the found material by means of a historical retrospective. **The Conclusions.** Because of the conducted research, results were obtained that revealed the features of the transformation of manual crafts into an automated enterprise, the consequences of the transition from manufactories and manual labor to factories and factories outlined the main aspects that influenced the successful transition from craft to industry in prominent families of industrial families of Slobozhanshchyna.*

Key words: industrialization, Slobozhanshchyna, crafts, enterprises of Slobozhanshchyna, industrial revolution.

Постановка проблеми. Період промислового перевороту в економіці України відіграв значну роль. Основним маркером процесів, що відбувались на теренах нашої країни, є впровадження застосування у виробництві технологій, зокрема – теплового двигуна та системи верстатів. Це вплинуло на перехід від мануфактури до машинної індустрії, від феодальної системи до капіталізму, від ручної праці до автоматизації процесів. Низку публікацій присвячено розробці теми саме промислового перевороту. Проте маловивченим залишається регіон Слобожанщини, а особливо відтворення

трансформацій саме у родинних підприємствах. Це і зумовлює актуальність обраної теми та залишає багато місця для подальшого вивчення заявленого питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У своїх узагальнювально-описових працях науковці В. Циглик (Циглик, 1975), Б. Магометов (Магометов, 2001), Л. Михайлина (Михайлина, 2007), Д. Козак (Козак, 2008), Л. Вакуленко (Вакуленко, 2010) опосередковано торкнулися розгляду древніх ремесел, надавши їх опис, приклади продукції, означили території та час розповсюдження. Теорії із давніх виробництв присвячена колективна монографія під редакцією В. Генінга (Генінг, 1988).

Питання вивчення історичних умов, причин, наслідків та особливостей процесу промислового перевороту підняла у своїй праці Л.В. Хлибова (Хлибова, 2007), характеристику промислів та ремесел Слобожанщини з чисельним складом та розподілом за професіями надають в історичній монографії Д.І. Багалій та Д.П. Міллер (Багалей, Міллер, 1905).

Вивченню трансформацій переходу від ручної праці до фабрик, мануфактур та заводів у сімейному бізнесі приділили увагу у своїх монографіях М.І. Терещенко (Терещенко, 2012), О. М. Гайдай (Гайдай, 2014).

Мета статті – визначити основні зміни, що пов'язані з переходом ремесел та промислів від кустарного сімейного до машинного автоматизованого виробництва на Слобожанщині, визначити основні фактори, які вплинули на успішну трансформацію ручних ремесел в автоматизоване підприємництво.

Виклад основного матеріалу. Згідно з історією України, землі на північ від Чорного моря були заселені близько 45000 років до нашої ери, а культура Трипілля з'явилася на теренах від Дунаю до Дніпра вже у VI ст. до нашої ери (Плохій, 2022, с. 29–30). Тоді племена займалися не лише скотарством та землеробством, але і ремеслами, що складала «потужну систему життєзабезпечення традиційного суспільства» (Литвинчук, 2018). Яскравим прикладом цього є скіфська золота триярусна пектораль, що була знайдена на півдні України у 1971 р. та датується IV ст. до нашої ери. Її вигляд говорить про високий рівень майстерності древнього населення. Зубрицька культура (I ст. н. е.), залишки якої віднайдені на території Волині та Верхнього Придністров'я, представлена ковальством, яке забезпечувало побутові потреби плем'я. Серед віднайдених виробів – ножі, шила, голки, тесла, сокири, наральники, замки з ключами, пряжки, фібули, браслети, наконечники списів, дротиків та стріл, шпори та ін. (Козак, 2008, с. 98).

Як зазначає В. Войнаровський, на певних етапах еволюції ціла низка ремесел була затребувана на території нинішньої України. Серед них костерізка, ткацтво, ливарна справа, обробка каменю, теслярство, столярство, бондарство, ложкарство, токарство, колодійство, прядіння, ткацтво, плетіння, валяння (Войнаровський, 2012, с. 194).

Зазвичай ремесла ставали сімейною справою, яка передавалась від покоління до покоління. Зокрема, подібна економічна модель була розповсюдженою у часи Київської русі. Майстри організовували вдома майстерні, де виготовляли вироби, паралельно займаючись звичайними побутовими справами, як то вирощування худоби, городини та ін. До монгольської навали розвиток ремісництва був інтенсивним та різнобічним: ковальство, муроване будівництво, гончарство, ткацтво, ювелірна справа, склоробне виробництво, теслярство, кравецтво, обробка кістки, каменю, шкур, виробництво з останніх одягу та взуття, грабарство, кушнірство. Проте провідними галузями були металургія та обробка заліза.

Ремісництво існувало в економічно уразливих умовах, а необхідність виживання і постійної боротьби проти феодалних та державницьких порядків змусили майстрів

об'єднатися у цехи, «забезпечуючи колективну охорону собі й своїм інтересам» (Грушевський, 1907, с. 7). Така форма організації прийшла до України з Німеччини, розповсюдившись від 1386 р. із території Західної України.

На Лівобережжі поширення цехів розпочалося задовго до юридичної організації їх у 1766 р. Ще у 1664 р. фіксується започаткування чумацького промислу, а у 1688 р. Харківський полк отримав грамоту на дозвіл відкриття млинів (Багалеї, 1905, с. 227–228). Станом на 1732 р. на території Харкова фіксується 492 особи, організовані в різні цехи (Шандра, 2016, с. 18). Згідно з переписом Хрущова у 1732 р., в Харкові вже виокремлюється окремий ремісничий цех (Багалеї, 1905, с. 229).

На кінець XVII ст. на території Харківщини розвинулися винокурство, млинарство, землеробство та торгівля (Багалеї, 1905, с. 229). У XVII ст. серед промислів основне місце займали шинковий, рибний, соляний (Багалеї, 1905, с. 232). Наприкінці означеного століття спектр ремісничих професій, які були затребуваними на Слобожанщині, значно розширився: чоботарство, кушнірство, римарство, коцарство, ковальство, ювелірство, гончарство, теслярство, токарство, бондарство, портняжне, шкіряне, шерстобійне, шаповальне, склообробне, колесне ремела (Багалеї, 1905, с. 244–246).

Відповідно до перепису населення з розподілом за професіями (1794), можна зробити висновок, що цехове виробництво було сімейною справою. Зокрема, із загального числа родин (1792), ремісничих налічувалося 834: столярів (3), різьбярів (1), римарів (13), мірошників (2), тих, хто робив вози (5), килими (12), шили свити (25), мали свічний завод (2), капелюхарів (34), ткачів (27), ковалів (35), склярів (11), плотників (11), чоботарів (173), кравців (81), кушнірів (81), м'ясників (51), механіків (1), іконописців (3), коцарів (3), винокурів (5), свічників (2), пильщиків (5), гончарів (30), шаповалів (16), каменярів (1), шляпників (1), золотих справ майстрів (3) (Багалеї, 1905, с. 246–247).

Таким чином, XVIII ст. для Слобожанщини позначене різнобарв'ям ремесел, які були сімейною справою. Поворотним моментом у зміні економічної моделі суспільства стала відміна кріпосного права та промисловий переворот. Після реформи 1861 р. нова капіталістична модель одержала беззаперечну перемогу над старою феодальною.

Промисловий переворот на Слобожанщині був активним та бурхливим. Як відомо, особливістю його є перехід від мануфактури до машинної індустрії із застосуванням парових двигунів та системи верстатів. Для індустріалізації в означеному регіоні характерні такі риси:

- переростання мануфактури у фабрично-заводське виробництво;
- збільшення підприємств, що засновані на капіталістичних формах економіки;
- витіснення сімейних ремесел та промислів капіталістичними мануфактурами та фабриками.

Слобожанщина посідала провідне місце у виробництві промислової продукції. На її долю припадало 15,6 % від загальної кількості виробництва.

Кардинальні зміни відбулися і у сфері ремесел. Такі їх види, як гуральництво, суконна промисловість та інші, що до 1861 р. посідали провідні позиції в економічному розвитку краю, тепер займали другорядні позиції, а часом і зовсім зникли з площини виробництва. Натомість, посилено розвиваються металургія та машинобудування.

У ліквідації ремесел як індивідуалізованого виробництва зіграли свою роль купці, діяльність яких наприкінці XIX ст. стала яскравим маркером індустріалізації. Підлаштовуючись під нові умови, вони швидко проникають в обробну, скляну, паперову, металообробну, полотняну галузі та повністю витісняють ремісників. Крім означених

галузей, у своїх руках вони тримають вовномийні, млини, олійниці, виробництво тютюну, канату.

Трансформація ручних ремесел в автоматизоване підприємство на Слобожанщині мала такі наслідки:

Індустріалізація. Зумовлена економічними та технологічними причинами, зміна моделі економіки урбанізувала промисловість, тим самим підвищила її ефективність. Але іншою стороною став занепад традиційних ремісничих практик.

Соціальні зміни. Реміснича праця змінилася на стандартизовану та механізовану фабричну роботу, що привело до зростання кількості найманих робітників і формування нового робітничого класу. Саме це є однією з найбільших соціальних змін.

Зростання економічної цінності регіону. Завдяки індустріалізації регіон отримав нові економічні можливості через збільшення виробництва товарів і послуг, зросту обсягу експорту, появи нових форм підприємництва. Це заклало основу для подальшого економічного зростання та інтеграції Слобожанщини у загальноукраїнський і міжнародний економічний простір.

Професійна освіта. Потреба в кваліфікованих кадрах для управління новими автоматизованими підприємствами сприяла розвитку освіти в регіоні. Зростала кількість технічних шкіл і закладів освіти, які давали людям нові затребувані професії.

Розвиток інфраструктури. Зростання промисловості потребувало поліпшення логістики, результатом чого стало будівництво доріг, залізничних колій, розвиток енергетичної структури.

До нових історичних умов підлаштуватися змогли не всі ремісники. Це вимагало не лише наявності певного капіталу, але й особистих якостей, які сприяли б можливості відійти від усталених форм праці та перевести виробництво на нові рейки.

І це вдалось родинам Алчевських, Терещенків та Харитоненків, які уміло скористалися зміною економічної моделі та від промисловців з середнім статком вирости у промислових магнатів з мільйонними доходами.

У нашій розвідці ми простежимо трансформації традиційних ремесел у сімейному підприємстві Слобожанщини в умовах індустріалізації на прикладі родини Терещенків, адже саме їх шлях яскраво відображає ключові моменти цього переродження.

Основними аспектами, провідними у трансформації ремісничої діяльності, є:

Первинна приналежність до ремісницького класу. Засновник підприємницької династії Артемій Терещенко був вихідцем із простої родини. Свою діяльність розпочинав як дрібний торговець, поступово збільшуючи обсяги й актуалізуючи свій товар. Після початку Кримської війни, він почав постачати армії ліс, хліб та сіль (Терещенко, 2012, с. 43).

Індивідуальні риси, які дали змогу організувати підприємство. Наявність певних рис особистості є важливою умовою для провадження підприємницької діяльності та вивід її на місце лідера в своїй галузі. Артемій Терещенко володів повним набором потрібних якостей. Серед них – стратегічне мислення (вміння бачити можливості та перспективи, аналізувати ризики), практичність (прийняття зважених рішень, що засновуються на адекватному сприйнятті ринку та розуміння економічної ситуації), високий рівень працездатності й наполегливості, креативність та інноваційність (впровадження нових технологій та методів ведення бізнесу), соціальна відповідальність (слово Артемія було гарантом, адже він ніколи не порушував взятих зобов'язань), лідерські якості (завдяки цій рисі Артемій заснував цілу династію, що продовжує його бізнес і до наших часів), амбіційність (масштабні цілі та прагнення до великого успіху).

Накопичення земельних наділів. Важливим етапом у переході до підприємницької діяльності сім'ї Терещенків стало накопичення великих земельних наділів. Родина інвестувала у землю, що дало їм ресурси для розширення економічної діяльності (з 1856 р. родина почала скуповувати землі (Терещенко, 2012, с. 45)).

Заснування великого бізнесу (цукровий завод). Зрештою, накопичений капітал, земельні ресурси та особисті якості Артемія втілились у відкриття цукрового заводу.

Інвестиції в підприємницьку діяльність. Паралельно з реалізацією основної мрії, що була ключовим аспектом масштабного бізнес-плану, родина інвестувала гроші й в інші види діяльності. Зокрема, капіталовкладення провадилися у лісорубну справу, вирощування та продаж зернових культур, містобудування та ін.

Політичний вплив. Протягом дев'яти років син Артемія Нікола посідав місце бургомистра, що в наш час прирівнюється до посади мера міста. Крім того, виконував обов'язки головного губернатора земських зборів, члена земської управи, почесного мирового судді, більше 20-ти років стояв на чолі глухівського самоврядування. Ці посади не лише підвищували престижність та статусність роду, але й мали матеріальні аспекти в формі впливу, налагодження зв'язків, які є корисними в організації підприємницької діяльності.

Меценатство як підвищення соціального статусу родини. Родина Терещенків від самого початку підприємницької діяльності до сьогодення тісно пов'язувала її з меценатством, визнаючи цей фактор як важіль соціального впливу. Відбудова церков та храмів, відкриття лікарень, в'язниць, дитячих будинків, гімназій, підтримка мистецької еліти – все це впливало та досі має вплив на підвищення репутації компанії, створення соціального капіталу у формі мережі впливових контактів, формування позитивного бізнес-середовища, моральний авторитет, економічний вплив.

Саме ці основні моменти, які простежуються в підприємницькій діяльності родини Терещенків, притаманні загальному руху трансформації сімейних ремесел в умовах індустріалізації.

Висновки. Найявність ручних ремесел характерне для більшості часу існування нашої країни. Ще задовго до заснування Київської Русі осілі племена на нинішній українській території виготовляли знаряддя праці, товари домашнього ужитку та прикраси ручним способом. З великим економічним піднесенням ремісничая майстерність увійшла до часів Київської Русі. Та вже після татаро-монгольської навали ремісники відчували необхідність організовуватися у цехи задля охорони та відстоювання своїх інтересів.

Аналіз ремесел на Слобожанщині показав достатньо їхню розвинуту структуру та широкий діапазон професій. Крім того, згідно з історичними документами виявлено, що діяльність майстрів провадилась сім'ями.

Територія Слобожанщини брала активну участь у промисловому перевороті, зайнявши 15,6 % загальної кількості промислового виробництва не лише України, але і тогочасної російської імперії, що вказує на активну участь у процесі промислового перевороту різних прошарків населення, зокрема купців.

Наслідками процесів трансформації ручних ремесел в автоматизоване підприємство на Слобожанщині стали індустріалізація, соціальні зміни, зростання економічної цінності регіону, поширення професійної освіти та активний розвиток інфраструктури.

На Слобожанщині починають відкриватися заводи, якими керують сімейні підприємства, зокрема родини Алчевських, Терещенків, Харитоненків. На прикладі бізнес-моделі діяльності Терещенків розглянуто основні фактори, які вплинули на успішну

трансформацію ремесла у сімейну підприємницьку діяльність в часи індустріалізації, що стала ефективним інструментом у цих процесах. До них віднесені:

1. Первинна приналежність до ремісницького класу.
2. Індивідуальні риси, які дали змогу організувати підприємство.
3. Накопичення земельних наділів.
4. Заснування великого бізнесу.
5. Інвестиції у підприємницьку діяльність
6. Політичний вплив.
7. Меценатство як підвищення соціального статусу родини.

Вивчений матеріал відкриває погляд на широкі перспективи подальшого дослідження теми трансформації ремесел у сімейному підприємстві Слобожанщини в умовах індустріалізації, зокрема через призму інших успішних бізнесів родин кінця XVII – XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Багалеї, Д. И., Миллер, Д. П. (1905). *История города Харькова за 250 лет его существования : Историческая монография*. Харьков : Типография и литография «Зильбергер и сыновья».

Вакулєнко, Л. (2010). *Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси)*. Київ : Інститут археології НАН України.

Войнаровський, В. (2012). Допоміжні ремесла й промисли населення України. I – початку II тисячоліття н. е. (проблематика та джерельна база), або про «виробничий хіатус» в дослідженнях вітчизняних археологів. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 16, 190–204.

Гайдай, О. М. (2014). І.Г. Харитоненко: з історії заснування династії цукрозаводчиків. *Чорноморський літопис*, 6–12.

Генинг, В. (1988). *Проблемная ситуация в современной археологии*. Киев.

Грушевський, М. (1907). *Історія України-Руси. Том VI. Житє економічне, культурне, національне XV – XVII віків*. Київ – Львів.

Козак, Д. (2008). Венеди. Київ: ПП «Корвін Пресс».

Литвинчук, Н. В. (2018). Традиційна культура. Ремесла та промисли. *Енциклопедія історії України / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.* Київ: Наукова думка.

Магомєдов, Б. В. (2001). *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Михайлина, Л. (2007). Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ: Інститут археології НАН України.

Плохій, С. (2022). *Брама Європи / пер. з англ. Романа Ключка*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».

Тереценко, М. І. (2012). *Перший олігарх Михайло Іванович Тереценко (1886 – 1956)*. Пер. з фр. Т. Цимбал. Київ: Ніка-Центр.

Хлибова, Л. В. (2007). Промисловий переворот та особливості становлення індустріального суспільства в Україні. *Дніпродзержинський державний технічний університет*. URL: https://www.rusnauka.com/13.DNI_2007/Istoria/21080.doc.htm.

Циглик, В. (1975). *Населення Верхнього Подністров'я перших століть н. е.* Київ: Наукова думка.

Шандра, В. (2016). *Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.

REFERENCES

- Bahalei, D. Y., Myller, D. P.** (1905). *Istoriya horoda Kharkova za 250 let eho sushchestvovaniya. Istorieskaia monohrafiya* [History of the Kharkiv-City for 250 years of its existence. Historical monograph]. Kharkov. [in Russian].
- Vakulenko, L.** (2010). *Ukrainski Karpaty u piznorymskyi chas (etnokulturni ta sotsialnoekonomichni protsesy)* [The Ukrainian Carpathians in the late Roman period (ethnocultural and socio-economic processes)]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Voinarovskiy, V.** (2012). Dopomizhni remesla y promysly naselennia Ukrainy I – pochatku II tysiacholittia n.e. (problematyka ta dzherelna baza), abo pro «vyrobnyyi khiatus» v doslidzhenniakh vityzniykh arkeolohiv [Auxiliary crafts and trades of the population of Ukraine. I – the beginning of the II millennium AD. (problematics and source base), or about the «production hiatus» in the research of Vityzna archaeologists]. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni, 16*, 190–204. [in Ukrainian].
- Haidai, O. M.** (2014). I. H. Kharytonenko: z istorii zasnuvannia dynastii tsukrozavodchyyiv [I. G. Kharitonenko: on the history of the founding of the sugar factory dynasty]. *Chornomorskyi litopys. 6–12*. [in Ukrainian].
- Henynh, V.** (1988). *Problemaia sytuatsiia v sovremennoi arkeolohyy* [A problematic situation in modern archaeology]. Kyiv. [in Russian].
- Hrushevskiy, M.** (1907). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Russia]. Vol. 6. Kyiv-Lviv. [in Ukrainian].
- Kozak, D.** (2008). *Venedy* [Veneds]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Khlybova, L. V.** (2007). Promyslovyi perevorot ta osoblyvosti stanovlennia industrialnoho suspilstva v Ukraini [Industrial revolution and features of the formation of industrial society in Ukraine]. *Dniprodzerzhynskiy derzhavnyi tekhnichnyi universytet*. URL: https://www.rusnauka.com/13.DNI_2007/Istoria/21080.doc.htm. [in Ukrainian].
- Lytvynchuk, N. V.** (2018). *Tradysiina kultura. Remesla ta promysly. Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Traditional culture. Crafts and trades]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Mahomedov, B. V.** (2001). *Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa* [Chernyakhiv culture. The problem of ethnicity]. Lublin. [in Ukrainian].
- Mykhailyna, L.** (2007). *Sloviany VIII – X st. mizh Dniprom i Karpatamy* [Slavs of the VIII–X centuries. between the Dnieper and the Carpathians]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Plokhii, S.** (2022). *Brama Yevropy* [Gate of Europe]. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Shandra, V.** (2016). *Mishchanski orhany stanovoho samovriaduvannia v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [Municipal bodies of state self-government in Ukraine (end of the 18th – beginning of the 20th century)]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Tereshchenko, M. I.** (2012). *Pershyi oliharkh Mykhailo Ivanovych Tereshchenko (1886 – 1956)*. [The first oligarch Mykhailo Ivanovich Tereshchenko (1886 – 1956)]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Tsyhylyk, V.** (1975). *Naseleattia Verkhnoho Podnistrovia pershykh stolit n. e. Kyiv* [The population of Upper Transnistria in the first centuries AD. there are.]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 22 червня 2024 р.
Стаття рекомендована до публікації 17.12.2024.*